

УДК 17(091)(38)(092) Арістотель: 808(045)

ВІДРОДЖЕННЯ РИТОРИКИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Марія Альчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглянуто риторика як науку й мистецтво про закони управління мислення, мови та спілкування. Сутністю риторики є духовність і гуманність. Сьогодні виникає потреба виділити необхідність легітимації риторичної традиції в національному університеті. В умовах духовно-культурного відродження України зростає значення класичних та сучасних риторичних традицій. Цілісний підхід до національної та загальнолюдської культури забезпечує риторика.

Ключові слова: риторика, духовність, гуманність.

XXI століття за прогнозами філософів – епоха відродження духовності. Відродження духовності особи – усвідомлення власної гідності, самоцінності свого життя, відповідальності за свою долю й долю суспільства. Проблеми духовного розвитку людини сьогодні – обов'язкова умова функціонування суспільства. Особистість духовна – не лише споживає культурні цінності, але й примножує їх. Вона – самоцінність і мета, а не лише засіб суспільного розвитку.

У статуті Львівського національного університету імені Івана Франка одним із головних завдань є “виховання громадянської позиції, патріотизму, власної гідності, готовності до трудової діяльності, почуття відповідальності за свою долю, долю держави, людства, поваги до моральних засад суспільства, соціально-екологічного мислення та гуманізму” [1, с. 5]. Це, як бачимо, завдання, що розкриває духовні прагнення студентів та викладачів університету. За своєю духовною сутністю кожна людина чутливо відгукується на заклики творити добро, красу. Величні слова, що втілюють найвище, найкраще і найсвятіше (істину, красу, добро) проникають у серце людини і подібно до музики пробуджують його та спонукають до творчої діяльності.

На міжнародному семінарі “Управління університетом: проблеми та можливі шляхи їх розв'язання” ректор Львівського національного університету імені Івана Франка акцентував увагу на автономії вищих навчальних закладів. “Світовий досвід переконливо доводить, що автономія вищих навчальних закладів неминуче призводить до пошуку різних моделей самоврядування, саморегуляції та необхідності формування політики прозорості і відкритості у їх діяльності” [2, с. 13]. Працівники університету розробляють та впроваджують нові курси, програми відповідно до вимог часу та потреб ринкової економіки. Тому внутрішня політика університету також має бути прозорою й відкритою. Інноваційна діяльність викладачів університету буде ефективною й конструктивною, коли створю-

ватимуться відповідні умови праці, встановлюватимуться гнучкі взаємозв'язки між нормативною кількістю годин (навантаженням на викладача) та ставками. Особливо це стосується філософського факультету. Необхідно відкривати нові кафедри й нові спеціальності. Адже від викладачів філософії (філософія читається на всіх факультетах) чекають аналітичної, освітньо-професійної та прогностичної оцінки діяльності університету.

Думки, слова, діяльність людей – основа їх культурного, національного, духовно-інтелектуального життя. Саме духовно-інтелектуальний потенціал творчості, що прагне до самореалізації на благо суспільства, розкривається гуманітарною наукою – риторикою. Вона ще з давніх часів служила високим ідеалам – Добру, Красі, Істині. Феофан Прокопович, професор Києво-Могилянської академії, визначав риторикю як “царицю душ, княгиню мистецтв, які всі вибирають з уваги на достоїнство” [3, с. 103]. Із античних часів риторика визначається як теорія, майстерність і мистецтво красномовства. Ми живемо в епоху риторичного відродження. У стародавньо-грецькій риторичній класиці – корені нашої словесної культури.

Слово – це божественний дар та одне із чудес світу. Його прославлять поети й філософи в усі епохи. За допомогою слова можна припинити страх, відвернути сум, викликати радість. Уміння впливати словами на людей – це ораторська майстерність. Оратор – людина, що володіє даром красномовства, яка не лише собі створює славу, й іншим людям і суспільству загалом приносить добробут і щастя.

Відродити національну культуру, збудувати демократичне громадське суспільство зможуть лише творчі, активні особистості. Плекання таких особистостей із активною громадською позицією – завдання риторики. Гуманістична риторика розкриває вищі моральні цінності та ідеали, переконує животворящим словом. Ліна Костенко виділила сутність нації в її гуманітарній аурі. Прислухаймось до її слів: “Кожна нація повинна мати свою гуманітарну ауру. Тобто потужно емануючий комплекс наук, що охоплюють всі сфери суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом, – в їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно ж, у своєму неповторно національному варіанті” [4, с. 141]. У дзеркалі української культури має відобразитися наша велична тисячолітня історія – від Київської Русі до сьогодні. Від Володимира Великого – до Богдана Хмельницького, від Нестора-літописця – до Г. Сковороди, Т. Шевченка, Івана Франка. Духовне відродження не просто передує, але є рушієм, підштовхує політичне, економічне відродження держави. В Україні має ґрунтовно розроблятися гуманітарна політика, координуватися зусилля вчених і митців. Тоді весь світ матиме правдиве бачення й розуміння української культури. Гуманітарні науки в комплексі із літературою, освітою, мистецтвом – система дзеркал кожної нації. “В складному спектрі цих дзеркал і віддзеркалень суспільство може мати об'єктивну картину самого себе і давати на світ не викривлену інформацію про себе, сфокусованому в головному дзеркалі” [4, с. 145].

Українська держава проголошена демократичною, а тому кожен громадянин має її будувати, створювати гідне життя для себе, а значить – відтворювати й гуманітарну ауру своєї нації. Саме в цьому суть духовного відродження.

На межі ХХ–ХХІ віків увага багатьох дослідників зосереджується на проблемах гуманізму. Це пов'язано, передусім, з еволюцією сучасних філософських напрямків, згідно з якими центром наукової картини світу стає людина. Дев'яності роки ХХ століття ввійдуть в історію як епоха піднесення особистості – основи суспільства та основного джерела соціальних перетворень. Триумф індивідуальності – важливе надбання нашого часу. З одного боку, це досить демократично, прогресивно, гуманно та вигідно для суспільства. З іншого боку, постає питання про індивідуальну відповідальність. Сьогодні ситуація така, що особа впливає на реальне життя, змінює його, будучи релігійною силою поступу суспільства.

В історії гуманізму виділяють чотири провідні ідеї, що не підвладні часові та не реалізовані повністю в життєвій практиці: а) ідея вільного розвитку особистості (Відродження, Просвітництво); б) кантівська ідея категоричного морального імперативу, з'ясовуюча сутність гуманізму (людина не засіб, а мета); в) пристосування системи виховання до людини, а не навпаки (Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстой); г) ідея “філософії серця”, пізнання себе, своєї духовності (Бога) як Істини, Добра, Краси та Любові (Г. Сковорода, П. Юркевич).

З точки зору гуманізму ці ідеї діалектично взаємозв'язані, взаємозумовлені. Тому актуальною і сьогодні є ідея античності: “людина – міра всіх речей”.

Сьогодні відбувається радикальна зміна пріоритетів у структурі системи цінностей людства. Нинішнє покоління переходить з епохи раціоналізму до епохи духовності, що має подолати духовну кризу людства. Адже бездуховність породжує великі страждання й душевні муки, негативно відбивається на житті суспільства, природи, призводить до панування егоїзму, нестримного прагнення до влади й збагачення, панування техносфери над ноосферою.

У 60-х роках ХХ століття поживавилось зацікавлення дослідників риторики. Продовжують формуватись нові та перспективні напрями міждисциплінарних досліджень тексту, техніки мови. А Х. Перельман назвав “нову риторику” мовою в дії. Інтеграція риторики в сучасну науку визначає переосмислення цілей, завдань та її ролі в епоху масових комунікацій. Різні течії у мовознавстві не просто потіснили традиційну риторику, а значно використали та в деякій мірі поглинули її проблематику (це стосується стилістики, поетики, лінгвістики). Так, Р. Барт підкреслює, що нова лінгвістика є “наступницею риторики”.

Неориторика створюється зусиллями представників багатьох гуманітарних дисциплін (філософами, лінгвістами, теоретиками літератури). Для них характерне певне коло риторичної проблематики. У США ведуться дослідження в двох напрямках: у сфері риторичної критики та риторичної методології. В Італії – у сфері літературної критики. У Франції – у рамках літературної семіотики та лінгвістики. У Бельгії – як теорія аргументації. Х. Перельман, професор філософії Брюссельського університету акцентує увагу на вивченні різних дискурсів. Аргументативна риторика розширила межі логічного аналізу мови та суттєво вплинула на формування проблематики представників французького структуралізму. Теорія аргументації Перельмана дозволяє пробуджувати чи викликати співчуття аудиторії до тих положень, які їй представлені. Він виділяє важливу роль висновку за аналогією, розглядаючи також статус метафори. Тому з'являється можливість об'єднання логічної (функція мови) та естетичної (поетична функція) тенденцій. Р. Барт, Цв. То-

доров, Ж. Женетт, К. Бремон сприяли відродженню риторики. Їх неориторичні дослідження ведуться на перетині таких сфер, як літературна теорія, поетика, семіотика, лінгвістика.

Біля витоків сучасного відродження риторики відчутний вплив Р. Якобсона, його книги "Нариси загального мовознавства", у якій досліджуються метафора й метонімія. У Якобсона та його послідовників (які сприйняли його ідеї нової критики й семіотики) заява про мовну природу поезії означає, що в компетенцію лінгвістики включається вивчення особливих мовних структур, а саме структур поетичних. Проте багато дослідників піддають критиці класичну риторичну структуру особливо за складні терміни, що мають грецьке походження. Таку критику чуємо з боку представників стилістики, граматики. Ведуться диспути між представниками різних шкіл щодо переосмислення проблем, завдань та предмета риторики. Спостерігається також використання тематики й термінології риторики представниками науки про стиль – ораторського мистецтва, естетики творчості.

У сучасних умовах відроджується теоретична риторика Арістотеля та його послідовників. Антична теорія мовного впливу результативно використовується в лінгвістичних, семіотичних, соціологічних, психологічних дослідженнях. Викладачі Львівського університету, яких зацікавили питання вивчення засобів художнього вираження, об'єдналися для дослідження актуальної проблематики риторичної як теорії фігур. Вони назвали себе "групою μ" (перша буква грецького слова метафора). Представники цієї групи підкреслюють, що в сучасних умовах риторика є не лише наукою із великим майбутнім, але й модною (вона знаходиться на межі структуралізму, нової критики й семіотики). Автори "Загальної риторичної" поставили перед собою мету перебудувати складний конгломерат понять риторичних на сучасному логіко-лінгвістичному фундаменті та семіотично-орієнтованому літературознавстві.

Представники групи "μ" прагнуть накреслити ту сферу досліджень, яка стосується до риторичної. Вони підкреслюють, що мета, як старої, так і нової риторичної – це вивчення техніки переконання. Тому головними "поняттями" стають "аргумент" та "аудиторія". Звідси виділяється й практичний взаємозв'язок риторичної й діалектики. Арістотель вказував на діалектичність доказів, які стають дієвими завдяки промові оратора. Бельгійські дослідники наполягають на тім, що література – це особливе використання мови. "Теорія цього особливого використання і є, в першу чергу, предметом загальної риторичної, що має здатність до різних екстраполяцій" [5, с. 37]. У їх розумінні риторика – це дисципліна, що вивчає специфіку літературної мови. Література є об'єктом риторичного аналізу. Відомий лінгвіст (Якобсон) недостатньо чітко зробив аналіз мови, тому повідомлення він ставить в один ряд із іншими факторами комунікативного акту (дії). "В дійсності ж повідомлення – це не що інше, як результат взаємодії п'яти основних факторів, а саме, відправника і отримувача, які входять в контакт завдяки коду з приводу референта" [5, с. 54]. Поетичну функцію Якобсона львівські дослідники назвали риторичною. Дія риторичної функції опредметнює мову. Це дає можливість розширити сферу риторичного аналізу – від опису техніки переконань до виявлення механізму впливу передавача повідомлення на отримувача різних типів текстів, що імітують різні форми комунікації.

Риторика являє собою багато операцій над мовою та відображає деякі її властивості. В основу всіх риторичних операцій покладена одна із важливих властивостей лінійного дискурсу, а саме його ділимість на все більш і більш дрібні одиниці. Виділяють чотири фактори реалізації риторичної функції (метаболи). Ці функції (метаплазми, метаксиси, метасемеми, металогізми) чітко виражають сферу риторичного аналізу. Від теорії тексту риторика відрізняється тим, що розглядає не довільні тексти, а лише їх жанрову різновидність, тобто ті тексти чи їх частину, що здатні до ефективного функціонування.

Риторика (від грец. *ρητορικη*) – учення про ораторське мистецтво, теорію красномовства – виникла у Стародавній Греції в V–IV ст. до н. е. Із античних часів риторика не розглядається однозначно. Суперечливість між теорією риторики й дидактичною риторикою породила два розуміння предмета й дві різні традиції.

Арістотель, представник філософської теоретичної риторики, у праці “Риторика” підкреслював: “Риторика – це мистецтво відповідне діалектиці, оскільки обидві вони стосуються таких предметів, знайомство із якими може деяким чином вважатися загальним досягненням всіх і кожного... як і діалектика має відношення до всіх сфер і в кожному даному випадку знаходить способи переконання” [6, с. 15–16]. Арістотель визначає риторику як здатність знаходити певні переконання відповідно до кожного конкретного предмета. Виділяють три види переконань, що даються мовою: залежно від характеру того, хто говорить; від настрою слухачів; від самої мови. Концепція риторики як науки про переконання, про форми й методи мовного впливу на аудиторію розроблялись Ісократом, Цицероном. Основне завдання оратора й суть риторики – переконання.

Дидактична, нормативна риторика простежується у Квінтіліана. Риторика перетворюється в красномовство. Образність, прикрашення мови стає метою, а пізніше – самоціллю риторичної практики.

Виникає риторика в часи афінської демократії. Публічні виступи громадян на площі чи в суді були невід’ємною частиною культури демократичного суспільства античного світу. Занепад риторики тісно пов’язаний із нехтуванням демократичних прав і свобод особи. Демократичні тенденції суспільного життя стимулюють розвиток ораторського мистецтва, а тоталітарні – гальмують його. У радянські часи (сталінський режим) було знищено риторику як науку, ораторів розстріляно. Репресивна система створила людину безмовну, без історичної пам’яті, бездуховну.

Риторика є складовою частиною філософії (як етика, логіка, естетика). Вона є практичною філософією – філософією життя та спілкування. Це наука про закони мисленнево-мовленневої діяльності, що дозволяють людині вдосконалювати мислення, мову і поведінку. Риторична культура формує культуру мислення (самостійність, самокритичність, глибину, гнучкість, оперативність, ерудицію); культуру мовлення (правильність, ясність, виразність, точність, стислість, експресивність); культуру поведінки (ввічливість, тактовність, коректність, доброзичливість); культуру спілкування (повагу до співрозмовника, управління аудиторією, відповідальність за своє слово, риторичний вчинок, толерантність). Своєрідність риторики полягає в тому, що вона – комплексна наука, має багаторівневе пересічення із іншими науками (логікою, психологією, лінгвістикою, педагогікою, ети-

кою, сценічною майстерністю). “Риторика – це не просто сума різних змістовних компонентів, а наука, яка інтегрує в себе необхідні знання” [7, с. 51]. Г. Сагач у навчальному посібнику “Золотослів” виводить риторичну формулу, що розкриває закони управління мисленнево-мовленневою діяльністю:

$$P = K + A + C + T + M + EK + CA$$

(P – риторика, K – концептуальний закон, A – закон моделювання аудиторії, C – стратегічний закон, T – тактичний закон, M – мовленнєвий закон, EK – закон ефективної комунікації, CA – системно-аналітичний закон) [7, с. 49].

Мисленнево-мовленнева діяльність включає два аспекти: організаційний і управлінський. Ця діяльність спрямована на розвиток особистості. Закони риторики забезпечують ефективність вербального мислення, процес аргументації в прагматичному аспекті, функцією якого є переконання. Отже, риторика необхідна людині будь-якої професії, бо вчить володіти живим словом та вмінням переконувати співбесідника. Це є важливим для майбутніх спеціалістів, професіоналів – не лише гуманітаріїв, а й природничих спеціальностей університетської освіти.

Духовне відродження – основа національно-культурного, інтелектуального, риторичного відродження українського народу. Сучасний етап відродження риторики актуалізує проблему мовленневої культури людей. Особливо це стосується тих, хто працює в системі освіти – “викладач-студент”, “учитель-учень”, які активно спілкуються, користуючись засобами усного переконуючого слова.

В умовах духовно-культурного відродження України зростає значення класичних та кращих сучасних риторичних традицій. Важливу роль у відновленні національних традицій відіграють гуманітарні науки (філософія, психологія, педагогіка, мовознавство). Кожна із цих наук вивчає одну із граней мовленневої культури особистості. Цілісний підхід до риторичної культури (культура мислення, культура мови, культура етичного вчинку) може забезпечити риторика як наука й мистецтво про закони управління мислення, мови та спілкування.

Лектор – це передусім віртуоз, який володіє зіткненням різноманітних сфер (як гуманітарних, так і природничих). На жаль, у сучасній освітній традиції нехтування риторичною (мовленневою) практикою призвело до нудних лекцій та великих семінарів. В університеті не практикується оцінювання викладачів за їх риторичну майстерність (вона не відображається на їхньому академічному статусі). Водночас вдосконалення викладацької мовленневої практики вимагає не менше зусиль та майстерності, аніж написання кандидатської чи докторської дисертації.

Отже, виникає потреба виділити необхідність легітимізації риторичної традиції в університеті. Однією з основ, на яких тримається освіта у вищих навчальних закладах, є риторична традиція живого безпосереднього спілкування між викладачами та студентами. Нехтування цією традицією, неувага до неї призводять до значного спаду якості освіти.

Сьогодні значно зростає вагомість риторики у світі. Так, свідоме життя людини можна розглядати як послідовність і сукупність промов, якісної чи неякісної мови; від цього залежить і доля людини, й успіхи її. На Заході риторику називають теорією і практикою комунікації (комунікативна філософія – Апель, Хабермас), у Японії – теорією мовного існування людини, у Бельгії – нєриторикою.

На стику епох лише раціональність людини не в силі подолати усілякі кризові ситуації. Тому звертаються до людини духовної. Більшість українських та зарубіжних філософів вважають, що без культу духовності людство загине. Що ж таке духовність? Представники екзистенціалізму М. Хайдеггер, В. Франкл розкривають духовну сутність людини, що виходить за межі свого тілесного, адже духовність людини виявляється лише тоді, коли вона піднімається над собою і стає відповідальним ставленням до себе самої.

У філософській літературі виділяють три основні напрями в трактуванні духовності. По-перше, залишається досить розповсюдженим розуміння духовності радянського періоду, але не виділяється його політико-ідеологічний аспект. Широко використовуються його дослідницькі настанови, аналітичний апарат. По-друге, є тенденція відтворення розуміння духовності в нашій аналітиці кінця ХІХ століття. Тут домінує релігійне тлумачення. По-третє, виділяється тенденція, що розкриває методологічний аналіз західної соціологічної та культурологічної думки. Їх аналіз зосереджується на окремих елементах, явищах духовності, ідеального. На практиці застосування цих понять, їх аналіз не зводять до цих трьох позицій. Прослідковується синтез у їх розумінні, особливо в останні роки ХХ століття.

Поняття “духовність” однозначно вживається в позитивно-онтологічному значенні. Прийнято вживати “Святий Дух”, особливо в християнській релігії. Використовується сьогодні “дух Сатани”, що означає протилежне “Святому Духу”. Саме в таких випадках потрібно використовувати поняття “дух”. По-своєму характеру “дух” – більш гнучке, багатозначніше поняття. Людина у своїй давній історії становлення не обмежувалась здобуттям та виробництвом матеріальних благ. Специфікою людського існування є її духовність. У сфері духовного людина намагається реалізувати своє земне призначення. Віднайти шлях та самореалізуватись у духовному світі допомагає людині філософія. “Ніхто окрім філософії не в стані підтримати життя духа і завести нас у світ вищих цінностей – Істини, Добра, Справедливості, Прекрасного, поза рамками якого життя людини було б абсурдом” [8, с. 162].

Духовність відрізняється від духу деякими змістовними відтінками. Так, духовність виступає суттєвим еквівалентом категорії духу, репрезентуючи всю змістову наповненість феномена духовного. При цьому несе в собі певну інтерпретацію, а саме: виділяє дух як людське досягнення. Тобто поняття духовності охоплює всю сферу духовних явищ, визначає дух як характеристику людини та її існування. З іншого боку, дух (феномен духовності) охоплює досить широкий спектр різних явищ – “від конкретних духовних утворень (знань, ідеалів, почуттів) до об’єктивованих, предметних і соціально-інституалізованих форм духовного життя” [9, с. 17]. Тому можна виділити духовний розвиток людини як специфічну форму її самовизначення у світі, а разом з тим – її саморозвиток. Духовність виражає розвиток, взаємозв’язок суспільного та індивідуального життя людини.

1. Статут Львівського національного університету імені Івана Франка. Л., 1999.
2. Вакарчук І. До нової парадигми автономності // Дзеркало тижня. 2002. №1.
3. Прокопович Ф. Філософські твори. Т. 1. К., 1979.
4. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала // Три зозулі з поклоном. К., 2000.
5. Дюбуа Ж., Пир Ф. Общая риторика. М., 1986.
6. Аристотель. Риторика // Античные риторики. М., 1978.
7. Сагач Г. Золотослів. Т. 1. К., 1998.
8. Кондзьолка В. Філософія і її історія. Л., 1996.
9. Пролеев С. Духовность и бытие человека. К., 1992.

RENAISSANCE OF RHETORIC IN A NATIONAL UNIVERSITY

Mariya Al'chuk

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The article is devoted to the increase of importance of classical and contemporary rhetorical traditions is an appointment of cultural and spiritual renaissance of Ukraine. The rhetoric assures a total approach to national and human culture. The rhetoric is a science and art about laws of thinking, speech and communion. It is necessary to outline the importance of legitimization the rhetorical tradition in the national university nowadays. The essence of rhetoric is spirituality and humanism.

Key words: rhetoric, spirituality, humanism.

Стаття надійшла до редколегії 20. 02. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003